Medborgarskap mellan närhet och distans: en etnografisk studie i en studiecirkel i filosofi

Annika Pastuhov and Ari Sivenius

The self-archived postprint version of this journal article is available at Linköping University Institutional Repository (DiVA):

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:liu:diva-143176>

N.B.: When citing this work, cite the original publication.

Pastuhov, A., Sivenius, A., (2017), Medborgarskap mellan närhet och distans: en etnografisk studie i en studiecirkel i filosofi, *Nordic Studies in Education*, 37(2), 116-129. <https://doi.org/10.18261/issn.1891-5949-2017-02-05>

Original publication available at:

<https://doi.org/10.18261/issn.1891-5949-2017-02-05>

Copyright: Universitetsforlaget (Scandinavian University Press)

<http://www.universitetsforlaget.no/>

Artikel publicerad i Nordic Studies in Education

Referens:

Pastuhov, A., & Sivenius, A. (2017). Medborgarskap mellan närhet och distans. En etnografisk studie i en studiecirkel i filosofi. *Nordic Studies in Education*, 37(2), 116–129. doi:10.18261/issn.1891-5949-2017-02-05

Medborgarskap mellan närhet och distans – en etnografisk studie i en studiecirkel i filosofi

Citizenship between proximity and distance – an ethnographic study of a study circle in philosophy

Annika Pastuhov

Åbo Akademi

e-mail: annika.pastuhov@abo.fi

Ari Sivenius

University of Eastern Finland

e-mail: ari.sivenius@uef.fi

The purpose of this article is to contribute to the understanding of enactments of citizenship through participation in a study circle in philosophy. Citizenship is viewed as comprising acting and being in-and-through the study circle. This links citizenship to social contexts, actions and education. The study was conducted as an ethnographic field study over eight months. In total nine people, men and women of different ages, gathered once a month. The participants shared an ambition to form an open group for all interested in philosophy. Here, the ideals of freedom and voluntary participation led to both inclusion and exclusion.

Keywords: popular education, liberal adult education, study circle, citizenship, ethnography

Inledning

Både forskare och praktiker inom folkbildning utgår i allmänhet från att deltagande i folkbildning kan och ska bidra till förändring, däribland större inflytande över den egna livssituationen och ett stärkt medborgarskap (Andersson & Laginder, 2013; Tøsse, 2009). Överlag ses vuxenutbildning som något som kan bidra med positiv förändring i deltagarnas liv (Field, 2009). Folkbildningens uppdrag att stärka demokratin ses som en bärande del i det som brukar kallas folkbildningens särart, dess särprägel i förhållande till annan utbildning (Sundgren, 2012; Tøsse, 2009). Studiecirkeln historia skrivs vanligtvis genom uppkomsten av olika läsecirkel. Läsecirkelarna, både inom och utanför studieförbundens regi, fortsätter fortfarande att vara en bärande del av folkbildning som både ideal och verksamhetsform (Salo, 2004). Folkbildning som ideal och verksamhetsform exemplifieras och definieras ofta genom studiecirkeln då studiecirkeln öppna och inkluderande arbetssätt har setts och ses fortfarande som ett stöd för demokratisk delaktighet (Larsson, 2001). Förutom i studieförbundens studiecirkel har arbete i olika mindre studiegrupper också varit en viktig del av folkhögskoleverksamheten. I folkhögskolan har detta arbetssätt utgått från samma målsättningar som i studiecirkeln – att fungera utifrån deltagarnas egna intressen och vidare ha en koppling till civilsamhälle och folkrörelser (Larsson, 2005). Studiecirkeln är tänkt att fungera som en jämlik mötesplats där autonoma individer kommer samman för att studera ett

självvalt ämne (Andersson & Laginder, 2013). Genom dessa studier utvecklas deltagarna personligen men som en del av gruppen blir man också mer skickad att påverka sin tillvaro (Niemelä, 2011).

Tidigare forskning har visat på hur folkbildning och dess studiecirkelar skapar möjligheter för meningsfull fritid för deltagarna genom personlig utveckling antingen inom ett intresse eller för yrkeslivet (Andersson, Laginder, Larsson & Sundgren, 1996). Deltagandet i studiecirkelar har också framställts som en möjlighet till att skapa frirum för distans till vardagslivets övriga krav (Laginder & Stenøien, 2009; Stenøien & Laginder, 2015). Detta kan relateras till ett historiskt skifte i studiecirkelverksamhet där tyngdpunkten har förskjutits från att i huvudsak erbjuda grundläggande kunskaper och färdigheter så som mötesteknik till att erbjuda en större andel fritids- och hobbystudier (Arvidson, 1996). Studiecirkelverksamheter fungerar trots det fortfarande som, åtminstone potentiella, arenor för att utveckla medborgerliga färdigheter och bilda sig som medborgare (Andersson & Laginder, 2013; Lundberg, 2008; Nordzell, 2012; Sundgren, 2012). Samtidigt finns tecken som pekar på att individualisering av utbildning har börjat prägla också folkbildning. Även om folkbildning beskrivs alltjämt som en kollektiv arena för lärande av både deltagare och lärare beskriver lärarna i en studie deltagarna som allt mer individorienterade och till och med självupptagna (Fejes, Olson, Rahm, Dahlstedt & Sandberg, 2016).

Sundgren (2012) argumenterar för att studiecirkelarnas legitimitet inte ska förstås som ett direkt bidrag till demokratin utan som en möjlighet för meningsskapande. Detta kan dock ses som problematiskt ur ett demokratiskt perspektiv då olika individer har olika förutsättningar för att formulera de livsprojekt som studiecirkelarna blir medel i att förverkliga.

Studiecirkelverksamheten i sig verkar inte heller att bidra till att individerna utmanas i sina uppfattningar eller inspireras till att förändra sina livsvillkor. Även om en studie visar på hur deltagarna tillsammans skapar en berättelse om sin studiecirkelgemenskap (Nordzell, 2012), visar en annan studie på att deltagares åsikter inte tenderar att ändras genom samtal i studiecirkel (Lundberg, 2008). Ovanstående ger anledning att fortsätta ställa frågor angående folkbildande verksamheters relation till medborgarskap och en fungerande demokrati.

I denna artikel vill vi fördjupa oss i cirkeldeltagandets vardag och dess betydelse i relation till delaktighet. Vad kan det betyda ur ett deltagar- och medborgarperspektiv att vara del i en läsecirkel? Hur tar sig folkbildningens demokratiska uppgift uttryck ur ett deltagarperspektiv? Syftet med artikeln är att bidra med förståelse om medborgarskapets uttrycksformer i deltagandet i en filosofistudiecirkel. Artikeln söker genom en etnografisk fältstudie svar på frågan: Hur kommer medborgarskapet till uttryck i studiecirkeln?

Artikeln empiri är insamlad i Finland vilket det är skäl att säga några ord om i och med att den vardag vi är intresserade av också är förbunden med en vidare kontext. I den finländska folkbildningens organisationsstruktur finns två olika organisationsformer som arrangerar och stöder den typ av studiecirkelverksamhet som studieförbunden i Sverige anordnar. Den organisationsform som är mer utbredd både geografiskt och till deltagarantalet benämns medborgarinstitut. Vid sidan om dessa institut som ofta är kommunala finns också studieförbund eller studiecentraler. Flera av dessa studiecentraler är ideologiskt bundna. Studiecentralerna ordnar och stöder kursverksamhet för sina medlemsorganisationer men en minskande del av verksamheten består också av studiecirkelar som upprätthålls av enskilda personer med ett gemensamt intresse (Granö & Wallén, 2003; Turunen, 2013). Det är en sådan fristående cirkel som får ett litet bidrag av en studiecentral som vår etnografiska fältstudie är gjord i.

Trots att den empiriska studien i denna artikel är gjord i Finland hänvisar vi ändå i huvudsak till svensk forskning. Orsaken till detta är att den verksamhet vi studerar är snarlik den svenska, både idéhistoriskt och i sin praktiska utformning (Salo, 2004). Samtidigt kan det konstateras att den finländska forskningen om folkbildning på senare tid har minskat i

omfattning (Salo, 2004) och kunde i dagsläget snarast benämnas som sporadisk (Lang, 2011). Den finländska forskningen om folkbildning har i decennier mest bestått av historiska och idéhistoriska studier och utgångspunkten är oftast organisatorisk snarare än deltagarorienterad (Lang, 2011; Niemelä, 2011; Salo, 2004). Den begränsade forskning som bedrivits på senare år om folkbildande verksamheter har exempelvis tagit fasta på ett rektorsperspektiv (Lang, 2011), belyst deltagarenkäter ur ett nytto- eller fördelsperspektiv (Manninen, 2012; Manninen & Meriläinen, 2015) eller visat på en ökad marknadsisering i medborgarinstitutens verksamhetskultur (Valkonen, 2015).

Artikeln behandlar medborgarskapet i en filosofistudiecirkel enligt följande. Efter inledningen utvecklas medborgarbegreppet och dess användning i denna artikel. Därefter presenteras studiens etnografiska tillnärmelsesätt följt av presentation av själva studien. Som följande analyseras deltagandet i studiecirkeln ur ett medborgarskapsperspektiv. Artikeln avslutas med en sammanfattande diskussion.

Studiecirkeln som potentiell arena för medborgarskap

Medborgarskap och bildning är båda mångfacetterade begrepp som inte låter sig fångas in i enkla definitioner. Bägge begreppen berör människan både som autonom individ och som del av ett kollektiv, i relation till det förflutna, samtiden likväl som framtiden (Gustavsson, 1996; Løvlie, 2002). Medborgarskap förstås i detta sammanhang som en eller ett flertal roller som en individ innehar i relation till andra medlemmar i ett eller flera kollektiv. Medborgarskap är inte en statisk entitet utan det konstrueras i social växelverkan och genom handling, är föränderligt och knutet till lärande- och bildningsprocesser (Isin & Wood, 1999; Biesta, 2011). Att kunna utöva medborgarskap förutsätter en möjlighet att mötas på en agora, en offentlig arena, som gör det möjligt att översätta privata bekymmer till allmänna problem (Bauman, 1999).

Folkbildning kan definieras som en företeelse som äger rum då ”människor organiserar sig i grupper och rörelser för att söka kunskap och förändra sina villkor” (Gustavsson, 1995). Den ovan beskrivna synen på medborgarskap kan förtydligas ytterligare med hjälp av denna definition på folkbildning. Utgångspunkten i detta sammanhang är att medborgarskap är intressant att analysera utgående från de aspekter som kan förknippas med folkbildning – att ingå i en grupp, att kunna handla i och genom gruppen och att detta är kopplat till ett sökande efter kunskap och förståelse. Den första aspekten, att vara en del av ett socialt sammanhang, handlar om en identifikation med gruppen, att man är någon genom sitt medborgarskap. Den andra aspekten, att deltagandet i gruppen är handling som medborgare, ses som tudelad. Dels gör deltagaren något genom att söka sig till det folkbildande sammanhanget, dels kan deltagandet göra det möjligt att agera i andra sammanhang. Att båda aspekterna, *vara* och *agera*, är processbundna och -burna betyder att de är knutna till den tredje aspekten, kunskapssökandet eller bildningen.

Bildning förstås i detta sammanhang som en individs mångsidiga utveckling av personligheten i ett socialt sammanhang (Gustavsson, 2013). Bildning handlar om att bygga en bro mellan individen och individens levnadssammanhang (Løvlie, 2002). Målet med bildning är alltid i någon mån att människan ska förädlas och överskrida sina gränser genom en fri och öppen process som aldrig kan anses fulländad (Niemelä, 2011). I denna mening handlar bildning ur ett medborgerligt perspektiv om att utveckla ett självständigt tänkande, ett gott omdöme och handlingsberedskap. Bildning utgår från individens egna förmågor och inre potential samtidigt som bildning också står i relation till de kontexter som individen ingår i (Gustavsson, 2013; Løvlie, 2002; Niemelä, 2011).

I analysen av det etnografiska materialet används dessa tre aspekter för att fånga in medborgarskapet som det tar sig uttryck i studiecirkeln. Fokus ligger på identitet och handling

och kompletteras med att beakta också bildningssträvanden som det övergripande sammanhanget där identitet och handling kan ingå.

Det etnografiska angreppssättet

För att fånga vad deltagandet i en filosofiläsecirkel kan innebära ur ett medborgarskapsperspektiv gjordes deltagande fältstudier i enlighet med etnografisk tradition. Målet med den etnografiska ansatsen är en så kallad tät beskrivning av verksamheten (Geertz, 1973). I all mänsklig verksamhet finns en underliggande kultur som innebär både officiella och inofficiella regler som kan fångas genom den täta beskrivningen. De som är insatta i verksamheten klarar av att förhålla sig till dessa regler på ett meningsfullt sätt. Kultur syftar också till att mänsklig verksamhet är språkligt färgad (Brewer, 2000; Geertz, 1973). Med hjälp av språket kommunicerar människor sinsemellan, men samtidigt skapar de också social, kulturell och moralisk verklighet (Spindler, 1955). Att delta som etnografisk forskare innebär att bli en deltagare och vara en av deltagarna. Strävan är att komma nära dem som studeras för att få fatt i de antaganden som studiecirkeldeltagarnas vardag i studiecirkeln bygger på (Hammersley & Atkinson, 2007). Forskaren är både en deltagare inne i verksamheten och en åskådare som analyserar och tolkar det som görs och inte görs och huruvida det finns samband mellan olika skeenden (Sherman Heyl, 2007).

I den etnografiska ansatsen, liksom även i andra ansatser, finns en viss perspektivbundenhet närvarande. Redan materialet i sig är resultatet av ett urval i den meningen att våra observationer och fältanteckningar fokuserar på vissa aspekter och perspektiv som vi uppfattar relevanta i förhållande till forskningens syfte. Med andra ord bygger också denna studie i filosoficirkeln på såväl preliminära teoretiska antaganden som mer färdiga, teoretiska begrepp. I fallet med filosoficirkeln är ett centralt begrepp medborgarskap. Det innebär att andra aspekter och perspektiv avgränsas bort redan under materialinsamlingen. Vår blick fokuseras (jämför "tät beskrivning") och styrs i vissa riktningar men inte andra i relation till forskningsintresset. Därför ter sig vissa av konversationerna och händelserna i studiecirkeln mer intensiva än andra. Detta för forskaren vidare.

En bärande del av analysprocessen är den dialog som förs med datamaterialet och texterna. Fältanteckningarna, det teoretiska tänkandet och skrivandet positioneras som en del av det etnografiska kunskapandet som har inletts redan på fältet, här i studiecirkeln, där etnografens språk och verksamhet är en del av datakonstruktionen. Det teoretiska tänkandet och den tolkningsram som därmed möjliggörs öppnar upp för en tät beskrivning och ett motiverat perspektiv på görandet och varandet i studiecirkeln. Strävan är att med hjälp av en etnografisk ansats hitta olika sätt att tänka och vara i dialog med teorin; att hitta olika sätt att läsa som också vågar vara annorlunda än traditionella sätt att forska (Jackson & Mazzei, 2012).

Den analytiska processen började i detta fall med olika tentativa försök att söka förvånande eller motstridiga mönster i den sociala växelverkan (Hammersley & Atkinson, 2007) med ambitionen att förstå deltagandet som uttryck för medborgarskap. Vi har utnyttjat triangulering i vårt analytiska arbete i syfte att öka studiens trovärdighet. Med triangulering avses att vi närmar oss datamaterialet från våra olika perspektiv men med en delad idé om att söka uttryck för medborgarskap i deltagandet (jämför exempelvis Cohen, Manion & Morrison, 2002; May, 1993). En av oss, Annika Pastuhov, genomförde själva fältarbetet men tillsammans har vi strävat till att förstå materialet genom regelbundna dialoger och samskrivande. Genom ett dialogiskt och frågande grepp har förståelsen för fältarbetets vardag kunnat fördjupas. En bärande del i det analytiska tänkandet utgjordes av att ständigt återvända till vad deltagarna själva sagt eller till händelser som på andra sätt framträtt som meningsfulla

(Hammersley & Atkinson, 2007). Frågor som guidade analysen var: Hur förstår deltagarna sin studiecirkel? Vilka är de underliggande antaganden som gör studiecirkeln förståelig? Hur står detta i relation till deltagarnas handlingar i studiecirkeln?

Fältstudien

Den här artikeln bygger på en etnografisk fältstudie i en läsecirkel som samlas en gång i månaden för att diskutera en filosofisk text. Cirkeln fungerar i enlighet med en av folkbildningens centrala deviser – ”fri och frivillig” (Salo, 2004; Tøsse, 2009) – det vill säga att den är öppen för vem som helst och tar utgångspunkt i deltagarnas delade intresse. Studiecirkeln i filosofi består av en liten grupp som samlas en gång i månaden. Den ena av artikelförfattarna deltar i studiecirkeln under en period på åtta månader, från december 2013 till augusti 2014. Det etnografiska förhållningssättet kräver tid för att studiecirkeln och det som levs och upplevs i den över huvud taget ska kunna uppfattas. Fältarbetet avslutades efter åtta månader och lika många cirkelträffar då en mättnad i materialet kunde påträffas i förhållande till problemställningen. En längre vistelse i studiecirkeln kunde ha resulterat i andra typer av tolkningar. Exempelvis kunde man tänka sig att flera nya medlemmar kunde ha kommit med i cirkeln och bidragit till att umgänget ändrat karaktär. I den här studien ses tiden på fältet som en helhet som informeras av givna mönster och antaganden. Det kan framhållas att den här verksamheten inte följer någon viss rytm, som exempelvis en årsklocka, vilket skulle ha kunnat resultera i missförstånd om närvaron på fältet avbrutits för tidigt.

Tillträdet till fältet skedde med hjälp av rektorn för studieförbundet som studiecirkeln fick bidrag ifrån. Rektorn var redan bekant med det aktuella forskningsintresset och han rekommenderade ifrågavarande cirkel som första alternativ. Ett e-postmeddelande senare var tillträdet till studiecirkeln överenskommet med studiecirkelns ledare. Hon var positivt inställd till att låta en forskare komma med i deras verksamhet och tyckte att studien lät intressant. Samtidigt var hon angelägen om att alla i gruppen skulle vara bekväma med den här typen av deltagare. På hennes förslag bestämdes att om någon hade invändningar mot det här deltagandet skulle de kunna tala med henne och hon skulle vidarebefordra detta. Då forskaren deltog första gången presenterade forskaren sig själv och sitt intresse att delta i studiecirkeln som en aktiv deltagare men med samtidigt syfte att forska i deltagandet ur ett medborgarperspektiv. Forskaren betonade också att deltagandet i studien är frivilligt, att datamaterialet endast skulle användas till studiens ändamål och deltagarna gärna fick ställa frågor om forskarens deltagande. Ingen hade något att invända mot forskarens deltagande, varken i anslutning till den inledande presentationen eller efteråt. Forskarens deltagande accepterades utan direkta kommentarer eller anmärkningar och istället gick diskussionen efter forskarens presentation närmast obemärkt in på andra ämnen.

Datamaterialet består av transkriberade ljudinspelningar av de åtta träffarna (i genomsnitt två timmar samtal per gång, det vill säga sammanlagt 16 timmar), fältanteckningar skrivna i huvudsak innan och efter varje träff men också efter utträdet från fältet (35 sidor), några e-postkonversationer med gruppen och aktiviteten i studiecirkeln Facebook-grupp. Att bli en del av gruppen skedde utan större problem eller påtagliga motsättningar. Det fanns vissa bakgrundsfaktorer som säkerligen bidrog till detta. Cirkeln fast medlemmar och studiens etnograf har alla rötter och är hemmastadda i den aktuella regionen – det antydde genast i dialekterna. Det svenska språket var också gemensamt första språk för alla. Därtill är alla fasta medlemmar alumner från samma universitet, några har också fortsatt studera vid samma universitet efter magisterexamen.

I det följande introduceras vardagen i filosoficirkeln genom en mer deskriptiv analys för att sedan övergå till att lyfta fram några intressanta drag i samvaron. Detta bygger grunden för analysen som syftar till att besvara forskningsfrågan om hur medborgarskap – som ett förhållande mellan individ, grupp, samtid och bildning – kommer till uttryck i studiecirkeln.

Filosoficirkeln – en gemytlig gemenskap

Studiecirkeln i filosofi började träffas tre år innan fältarbetet inleddes och sedan dess har nya personer blivit inbjudna och blivit medlemmar medan andra har slutat. Gruppens storlek varierar från träff till träff, men det är i medeltal sex personer, både män och kvinnor i olika åldrar, som träffas varje gång. Sammanlagt hinner nio olika personer delta i studiecirkeln under den undersökta perioden, vara tre av dem bara en gång vardera. Av deltagarna kan sju anses vara stadigvarande medlemmar medan två bjuds med under tiden för studien men återkommer inte. Gruppens cirkelledare kallas här för Julia, hon är i 40-årsåldern och jobbar med utsatta unga. Mikael är också i 40-årsåldern och arbetar som lärare, bland annat i filosofi. Anders är i 60-årsåldern och jobbar inom tredje sektorn men blir pensionerad under tiden för studien. De övriga stadigvarande deltagarna är i 30-årsåldern. Kajsa jobbar inom mediabranschen. Jonas som presenterar sig som ”arbetslös sociolog” lyckas under tiden för fältarbetet få anställning. Anna är den sista av gruppens fasta medlemmar, men hon har bara möjlighet att delta en gång under studien. Under tiden för fältstudien kommer tre nya medlemmar med, men bara en av dem fortsätter att delta i gruppen, Lars i 70-årsåldern som är professor emeritus. De två deltagare som bjuds in som nya men bara deltar en gång är en ung man, Oskar, som går sista året på gymnasiet och är Mikael's elev och en man i 70-årsåldern, Bengt, som är Anders granne och som studiecirkeln träffas hos den gången. Det utgör ett undantag då cirkeln annars alltid samlas på samma plats, i köket på Anders arbetsplats.

Varje gång studiecirkeln träffas diskuteras en filosofisk text som gruppen valt i slutet av den föregående träffen. Den gemensamma nämnaren för alla texter är att åtminstone en av deltagarna har någon form av relation till texten. Den första texten som läses och diskuteras är en längre essä skriven av en av deltagarna. Essän behandlar publikens relation till massmedia. De efterföljande texterna är i kronologisk ordning *Postdemokrati* av Colin Crouch, *Främlingen* av Albert Camus, *Trötthetssamhället* av Byung-Chul Han, *Äcklet* av Jean-Paul Sartre, *The Order of Discourse* av Michel Foucault, *Det etiska kravet* av Knud E Løgstrup och *On the Attitude of Trust* av Lars Hertzberg.

Filosoficirkeln's fysiska upplägg är måhända väntat och följer alltid samma mönster. Cirkeldeltagarna dricker kaffe med tilltugg och diskuterar i köket på Anders arbetsplats runt ett ovalt bord. Det är helt självklart att cirkeln ska samlas här och ingen ifrågasätter saken. Tydligt uppfattas detta upplägg som bekvämt. Kontoret är centralt beläget och tomt om kvällarna. Ingen gör något annat under samtalen, som till exempel att ta telefonsamtal, utan deltagarna koncentrerar sig på samtalandet. Flera har oftast med texterna, någon har ibland också anteckningar med sig.

Själva diskussionerna följer också varje gång i stort sett samma yttre mönster. Först talar man om allt möjligt medan man väntar tills alla som är på väg har kommit. Då diskussionen inleds mer officiellt ber ordförande Julia att den som valt texten ska säga några ord. ”Jag tänkte bara om [du] ville säga några ord [...] här som inledning, vill du det eller?” Efter det börjar diskussionen löpa på utan någon formell ordförande. Praktikaliteterna kring träffarna diskuteras flera gånger ganska utförligt. Speciellt frågorna om när träffarna ska börja och sluta blir aldrig helt avklarade. Gruppen bestämmer alltid en tid när det är tänkt att samlingen ska börja. Oftast är åtminstone någon sen. Detta är en källa till en återkommande diskussion om huruvida diskussionen om texten kan inledas utan alla eller om gruppen ska vänta tills alla är på plats. Bekymret är om den försenade personen skulle känna sig förolämpad av att de andra redan börjat diskutera. Samtidigt kan det uppfattas fel om alla andra ska rätta sig efter en person. När diskussionerna ska avslutas är också något som tas upp återkommande. I motsats till detta är den ansträngning som används för att välja nästa text slående liten. Det finns inga explicita regler för valet av den följande texten, förutom att den person som valde den förra texten inte ska välja igen. I övrigt är ordet fritt. Då samtalet till slut uppfattas ebba ut för kvällen föreslår oftast ordförande att det ska väljas ny text och

tidpunkt. Att välja text blir aldrig något problem. Det första alternativet blir utan undantag valt. Några gånger finns ett motalternativ och då blir denna text helt enkelt vald till nästa gång.

Det är centralt att läsa texterna innan träffarna för att diskussionerna ska kunna bygga på vars och ens läsning av texten. Samtidigt har deltagarna problem med att hitta tid för läsandet. Genom diskussionerna i gruppen framgår att deltagarna behöver göra kompromisser mellan gruppens ambitioner med sin läsning och sina faktiska möjligheter att hinna läsa.

Arbets sättet i studiecirkeln uppvisar många av de karaktärsdrag som tidigare forskning pekat på. Exempelvis är studiecirkeln möjlig att förstå som ett forum för meningsskapande inom ramen för ett självvalt livsprojekt (Sundgren, 2012). Studiecirkeln erbjuder också en möjlighet att skapa distans till vardagen i övrigt (Stenøien & Laginder, 2015) i ett öppet sällskap av likasinnade.

Vikten av att vara öppen och hitta nya medlemmar

En bärande del av hur gruppens medlemmar talar om studiecirkeln, dess syfte och arbetsformer handlar om en delad strävan mot att vara ett öppet sammanhang för alla intresserade. Anna, som är en av grundarna till studiecirkeln, beskriver detta i ett e-postmeddelande 18.2.2014. Beskrivningen stämmer väl överens med det som ofta beskrivs som studiecirkelns ideal med gemensamt kunskapssökande där alla ska vara välkomna och ha möjlighet att komma till tals i dialog som jämlikar (till exempel Larsson, 2001):

Det ska vara ett lågröskelsammanhang där varje seriös åsikt och tanke ska få höras, utan kvalitetsgranskning. Man ska inte behöva vara filosofie magister/doktor/professor emeritus i filosofi för att kunna vara med. Varje person ska kunna börja var de är och förhoppningsvis genom att våga delta och gilla sammanhanget och diskussionerna utvecklas i förmågan att föra en dialog av denna typ.

Vikten av att hitta nya medlemmar är ett ständigt återkommande samtalsämne och vikten av att söka nya medlemmar är självklar i gruppen. Åtminstone ifrågasätts den inte. Behovet av att rekrytera nya medlemmar är motiverat av att man positionerar sig som ett sammanhang som ska vara tillgängligt för alla med intresse för filosofi. Viljan att hitta nya medlemmar handlar också om att man är orolig för att gruppen kan bli för liten. Detta skulle leda till att diskussionerna blev lidande, eventuellt till och med att någon skulle finna sig själv helt ensam någon studiecirkelkväll.

Studiecirkelns historia kommer fram främst då en ny deltagare är med och behöver introduceras i cirkeln bakgrund, verksamhet och arbets sätt. Ett exempel på detta kommer från slutet av den fjärde träffen som presenteras nedan, då Lars deltar första gången. Vi ska så småningom börja välja läsningen till nästa gång och Lars vill höra sig för vilka ramarna för valet är.

Lars: har ni också kortare texter?

Mikael: Ja, alltså det har varit både längre och kortare [texter], vi har försökt hålla dem ganska korta tycker jag, och konsensus har varit på sistone att helst inte boklängder.

Lars: Och de ska gärna beröra aktuella problem?

Kajsa: Nä, det behöver de inte.

Mikael: Nej, vi började med platondialoger och sen ...

Lars: [med emfas] Nå ja!

Mikael: Det började som en filosofigrupp och till en början hade vi renodlad filosofi. Det var Nietzsche och Kirkegaard, men sen kom vi in på Rawls, så då blev de lite mer ...

Lars: Jaha, samhälls ... just det.

Mikael: Sen har det varit lite mer samhälls ... så där allmänt debatterande. Och nu den här [Trötthetssamhället av Byung-Chul Han] också, som ju är på sätt och vis både och.

Kajsa: Camus hade vi ju också.

Mikael: Ja, sen så hade vi Camus, jo, [...] bra med filosofi och litteratur i samma skepnad.

Lars: Ja just det. Men det är säkert ganska bra det att det lockar flera, att det inte är exklusivt filosofi.

Man framhåller gärna, som ovan men också vid andra tillfällen då studiecirkeln tidigare historia diskuteras, att man har en bakgrund i att läsa filosofiska klassiker. Samtidigt betonas cirkeln öppenhet – något som Lars som ny medlem redan har uppfattat. Här skymtar också en breddad definition fram gällande filosoficirkeln förståelse av filosofi. Även om det inte sagts explicit i cirkeln tidigare gör Lars nu en tolkning att den mer samhällsorienterade läsningen utgör en potential för att ”locka flera” till cirkeln.

Filosofisk läsning som möjliggör ett frirum

Diskussionerna kunde beskrivas som en möjlighet att dela med sig av sina synpunkter. Alla ges utrymme att uttrycka sina tankar. Samtidigt präglas gruppdynamiken av att det inte sker några större förändringar i vårt sätt att umgås. Vi deltagare i studiecirkeln har våra positioner som hålls intakta genom dessa åtta månader. Mikael har till exempel sin analytiska filosofilärrörelse medan Julia håller låg profil och i eftertänksamma uttalanden tar utgångspunkt i oro och omsorg i det levda livet. Anders politiska engagemang hörs ofta och han är den som mest står för frågor och inlägg som ställer saker på ända eller öppnar en ny synvinkel. Jonas och Kajsa är varandras motpoler i det att Jonas är den som talar minst, men har ganska fasta uppfattningar, medan Kajsa kan tala mycket och låter resonemangen emellanåt bli närapå intuitiva utsvävningar.

Man kan urskilja två olika utgångspunkter för hur det här utrymmet att höras och bli hörd utnyttjas. En del av deltagarna talar om de filosofiska frågorna genom sina egna livserfarenheter. Dessa uttalanden syftar på konkreta händelser eller omständigheter, antingen egna eller andras. En del andra deltagare föredrar i första hand att tala i mer akademiskt filosofiska termer. Man frågar sig till exempel: Hur kunde och borde detta förstås i relation till olika filosofiska begrepp och inriktningar? Hur positioneras och positionerar sig författaren inom det filosofiska fältet och historiskt? Det går inte att tala om konflikter mellan dessa två synpunkter, men det är slående hur det akademiska sättet att resonera får ta och ges mer plats. De akademiska frågornas och utredningarnas målsättningar fungerar som redskap för att avtäcka vad texten ”verkligt” handlar om. För att kunna hänvisa till och läsa på nytt i texterna tar de flesta av oss med dem till våra träffar.

I dialogen nedan är det Julia som ganska tidigt i diskussionen under den femte träffen frågar oss hur vi förstår det äckel som huvudpersonen grips av i Sartres *Äcklet*. Hon

formulerar frågan som en undran om vi kan relatera till äcklet. Ganska snabbt kommer ändå diskussionen in också på en mer allmän, positionerande nivå där Mikael tar hjälp av filosofiska begrepp för att kunna positionera det vi talar om.

Julia: Jag funderade, vad har ni för uppfattning om att när man grips av det här äcklet, den här känslan av att ... Har ni någonting som ni kan tänka att det handlar om?

Annika: Nä jag har inte det ... Nä, alltså jag reagerade på det just därför att jag inte relaterade till det, absurt att han blev äcklad. Alltså liksom deprimerad, alltså liksom uppgiven bara liksom allmänt flummig, någonting. Men inte liksom det där. [...] Men alltså man får kväljningar, alltså fysiskt illamående, det är det som jag tyckte var konstigt.

Jonas: Jag tolkade det mer som en så pass djup ångestattack att han dras så långt in i sig själv att han märker inte själva människorna mera utan det blir som bara detaljerna, som kan bli lite äckliga, om man bara ser på det.

Flera: Mm.

Julia: Ja, men jag tänkte att sådan här ångest som skulle kunna vara just en sådan här fysisk känsla på något vis ...

Jonas: Mm ...

Julia: Så det kan man tänka sig. Men ... ja ...

[...]

Oscar: Då börjar man nästan tro att han lider av någon form av depression, i alla fall om man ska skulle från ett psykologiskt perspektiv.

Mikael: Jag tror att det kan vara vettigt att skilja just mellan att läsa det psykologiskt, och då kanske se det som uttryck för en sjukdom eller något sådant, och sedan å andra sidan det där mer existentiella ... [...] alltså om man inte själv har haft en sån upplevelse av sjukdom så är det svårt att leva sig in i honom som sådan, men om man ser det mera som någon sorts existentiellt uttryck så kan man kanske se det på – känna igen sig i det på något sätt.

Flera: Mm.

Mikael, kanske i egenskap av filosofilärare, har ganska ofta dylika inlägg där han vill klargöra för oss vad vi egentligen samtalar om. Det här verkar uppskattas i gruppen. Man vänder sig också till Mikael med direkta frågor om hur han skulle förstå eller tolka en viss del av texten eller ett visst begrepp. I det nämnda exemplet ovan återvänder vi inte till Julias ursprungliga fråga utan diskussionen fokuserar sedan på att fortsätta uttolka själva texten och det budskap som framförs däri. Oavsett vilken ingång man har till hur texterna ska användas för den egna reflektionen så utgör texterna ett mervärde för alla. En reflektion som utgår från texten är en gemensamt delad förutsättning för att komma samman och skapa ett gemensamt andningshål i vardagen.

Omgivningen hålls på armlängds avstånd

Diskussionerna svävar emellanåt ut mot olika håll utgående från de lästa texterna. Inte sällan lyfter någon fram någon nyhet eller något samhällsfenomen som väcker intresse. Då sådana aktuella händelser i samhället diskuteras uppfattas skeendena i regel som avlägsna och utanför deltagarnas inflytande. Denna utomstående position tas oavsett om den som talar utgår från en mer ”personlig” eller mer ”akademisk” utgångspunkt och också oavsett om den lästa texten är mer politisk eller mer filosofisk. Man talar exempelvis i termer av att *”det ska bli intressant att se om det leder till någon förändring”* angående någon samhällsfråga. Den diskuterade frågan är alltså inte något man som deltagare i läsecirkeln kan påverka. Istället finns en potentiell utveckling som kan observeras. Ibland kommer den hypotetiska möjligheten att påverka något skeende på tal, men då omtalas den i termer av hjälplöshet och maktlöshet. Till exempel i slutet av den andra träffen, då vi har läst och diskuterar Crouchs *Postdemokrati* kommer vi in på hur svårt det är att ha inflytande över stora samhällsfrågor. Julia uttrycker en hållning som de övriga håller med om igenkännande:

Det känns ju som lite svårt att påverka, att man skulle motverka kärnkraftverk och så där ... De känns som att även om de skulle låtsas lyssna på medborgarna så är det ändå bestämt på något vis. Så känns det ju. Att allt är beställt redan.

En av de uttryckliga orsakerna till att studiecirkeln grundades och att medlemmarna deltar i den handlar om en önskan att ha ett utrymme för intellektuella diskussioner, vilket man säger sig sakna i övrigt. Detta kan exemplifieras med hjälp av följande citat från fjärde träffen där Kajsa beskriver vårt gemensamma lokalsamhälle som en omgivning som lider brist på intellektuella influenser. Hon får medhåll i sitt resonemang.

Kajsa: [...] När man bodde i Helsingfors, där fanns de där intellektuella kretsarna överallt. Det känns som att här är det ... Okej, jag har den här filosofigruppen i alla fall [skratt från övriga] då är det som att – var är alla människor? Vad pratar alla människor om? Funderar människor på saker längre, eller är det bara som ... man ska jobba [...]

Lars: Ja, ja.

Mikael: Ja, det där är lite oroande på något sätt. Heh.

Kajsa: De är till och med så att jag tänkt att borde man flytta till Helsingfors, men jag orkar inte med den där trafiken. [småskratt i gruppen]

Mikael: Ja, jag har funderat på samma sak, inte att flytta, men över huvud taget, [...] roligt om det finns någon sorts intellektuell – vad ska man säga? – livsluft här också.

Filosoferna kan inte anses helt isolera sig från sin omgivning i och med att man ändå återkommande förhåller sig till den. Den omkringliggande näromgivningen är med andra ord med i diskussionerna, om än kanske något karikatyriskt anti-intellektuell. Att vilja vara del av en grupp som filosofiläsecirkeln konstrueras av deltagarna som en anomali i den omgivning man lever i. För att kunna odla sitt intresse behöver man ta ett steg bort från vardagen och sin livskontext. Tillsammans med likasinnade slipper man känna sig ensam med sitt intresse. Samtidigt som man kan fördjupa sig i filosofiska frågeställningar och komma närmare sina likar kan man också etablera ett artikulerat förhållande till sin omvärld, om än på en armlängds avstånd.

Filosoficirkelns medborgarskap som en balansgång mellan närhet och distans

Filosoficirkelns vardag kan förstås som ett sammanhang där olika medborgerliga positioner skapas och upprätthålls. I det följande speglas deltagandet i filosoficirkeln mot den tidigare presenterade framställningen av medborgarskap som att *vara* och *agera*. Hurdan kunskap filosoferna söker och hur deras bildningsanspråk tar sig uttryck diskuteras också.

Filosofernas studiecirkel utgör ett sammanhang för intellektuella diskussioner bland likasinnade. Genom att delta i läsecirkeln är det möjligt att vara en person som är intresserad av filosofi, läser filosofiska texter och diskuterar filosofiska frågeställningar. I studiecirkeln kan deltagarna odla en hållning som personer med intellektuella intressen. Gruppen är påtagligt homogen både gällande etnicitet, regional tillhörighet och utbildningsbakgrund. Den här typen av sammanhang är en motpol till det som uppfattas och beskrivs som en icke-intellektuell omvärld. Genom studiecirkeln är det möjligt att samtidigt som man odlar sitt filosofiska intresse, eller som en förutsättning för det, ta avstånd från den del av sin identitet som uppfattas som inte så önskvärd – den regionala tillhörigheten. För att kunna utveckla sin intellektuella sida fungerar gruppen utgående från ett antagande om att det förutsätter ett avståndstagande från det som uppfattas dominera den omgivande regionen.

Filosoficirkelns deltagare använder sig av sitt sammanhang för att kunna närma sig likasinnade och hålla omgivningen på avstånd, om så bara för en kväll i månaden. Deltagarna är tvungna att delvis anstränga sig, att aktivt agera, för att upprätthålla detta sammanhang. Det talas om att det är svårt att hitta tid för att komma till träffarna och också för att hinna läsa texten på förhand. Samtidigt omtalas läsecirkeln som mycket betydelsefull av sina deltagare och därför gör man sig tid för den. Läsecirkeln ges alltså inte i första hand funktionen av att fungera som ett sammanhang att agera utgående ifrån i förhållande till sin omvärld. Istället är det agerande som görs möjligt genom deltagandet i läsecirkeln knutet till själva organiseringen av cirkeln. Här kan man tillfälligt dra sig tillbaka från omvärlden och umgås med likasinnade och förhålla sig till sin tillvaro från ett visst avstånd.

Den kunskap som aktualiseras och som filosoferna orienterar sig mot grundar sig på en uppfattning om en viss filosofisk kanon. Valet av texter utgår från att de ska gå att identifiera som filosofiska i något som kunde kallas en akademisk disciplinär mening. När en ny medlem introduceras berättar de tidigare medlemmarna berättelsen om studiecirkeln genom de tidigare texterna som man läst, så som Aristoteles och Kirkegaard. I cirkelns huvudsakliga aktivitet, att diskutera kvällens text, är deltagarnas artikulade ambition att var och en av deltagarna ges utrymme att uttrycka vilka tankar som helst i anslutning till texterna. Samtidigt finns en outtalad konsensus om att det huvudsakliga syftet är att uttrycka sig i direkt förhållande till texterna. Det handlar om att både reflektera över texternas budskap och sätta dem i olika sammanhang. Filosofernas kunskapssökande i denna mening handlar om att individerna orienterar sig mot en viss tradition och kanon som de söker efter att lära känna. Filosoficirkeln har en viss arbetsform och det blir upp till var och en att omfatta denna och känna sig bekväm i den. Huruvida detta är något som en ny medlem vill vara delaktig i är troligen en av de avgörande orsakerna till om man stannar kvar i gruppen eller inte.

Diskussion

Vilken slags studiecirkelvardag träder fram ur det etnografiska materialet? Hur kommer medborgarskapet till uttryck i studiecirkeln i filosofi? Studiecirkelns deltagare strävar efter att utgöra en öppen och välkomnande grupp. Förverkligandet av detta uttalade ideal tar sig uttryck som en cirkel som erbjuder ett öppet sammanhang för meningsskapande verksamhet, vilket är i linje med tidigare forskning om studiecirkelns roll och funktion (Andersson et al., 1996; Laginder & Stenøien, 2009). Det öppna, intellektuella sammanhanget positioneras som en motpol till hur det omgivande samhället beskrivs av deltagarna.

Genom att organisera sig i cirkeln och skapa distans till sin omgivning kan deltagarna skapa närhet till varandra, till de likasinnade. Distansen erbjuder en möjlighet att förhålla sig till omgivningen, men också att skapa en viss närhet till den genom att hitta likasinnade, intellektuellt orienterade, medmänniskor i en omgivning som man gemensamt förstår som dominerad av andra intressen än de intellektuella. Flera av deltagarna nämner att de har bråttom i sin övriga tillvaro och har haft svårt att hitta tid för att läsa. Ändå ser man till att hinna komma till cirkelträffarna. Studiecirkeln är i den meningen viktig i deltagarnas liv och den är ett sätt att fördjupa ett intresse för filosofi som finns sedan tidigare tillsammans med de likasinnade. Detta är något som tidigare forskning om läsecirklar också pekar på (jämför exempelvis Nordzell, 2012 och Sundgren, 2012).

Filosoferna vill vara öppna för nya medlemmar, men det är upp till de nya deltagarnas egen initiativ- och anpassningsförmåga om de blir en del av gruppen och stannar kvar. De stadigvarande medlemmarnas agerande – eller avsaknad därav – får följden att det är upp till den nya medlemmen att uppvisa intresse och välja att fortsätta delta. Om nykomlingen inte väljer att återkomma så är det något som de övriga medlemmarna inte rör på. Att vara öppen och välkomnande handlar om att bjuda in men inte att oroa sig för hur man ska få de nya att finna sig till rätta i gruppen. Under tiden för den etnografiska studien deltog två nya medlemmar som inte återkom till gruppen. Detta är något som inte tas upp till samtal i gruppen. De nya medlemmarna togs emot i sammanhanget och inkluderades under själva samtalets gång. Ett mer långtgående engagemang i att inkludera nya medlemmar aktualiseras dock inte. Det visar på att samtalets former och förutsättningarna för samtalandet inte är tänkta att rubbas. Eftersom de filosofiska studierna handlar om att orientera sig mot en del stora namn och en viss disciplinär struktur, så gäller det att överta delar av en filosofisk kanon på ett visst sätt. Är det här ett varande och agerande i ett bildningssammanhang som inte nödvändigtvis handlar om en gemensam orientering mot samtiden? Istället blir det upp till var och en att hitta sitt personliga intresse för filosofiska frågor eller utgå från gruppen (jämför Fejes et al., 2016; Valkonen, 2015).

Förstått på detta sätt tar medborgarskapet i studiecirkeln sig uttryck som en pendling mellan närhet och distans, mellan öppenhet och slutenhet. Som deltagare inbjuds och ingår man i studiecirkeln för att närma sig och känna samhörighet med likasinnade. Samtidigt skapar man en relation, om än en distanserad sådan, till sin omgivning. Man vill skapa och upprätthålla ett frirum som gör det möjligt för de likasinnade att diskutera och att närma sig texterna tillsammans, genom den distans som cirkeln erbjuder. Segregation och exkludering står alltså inte här i konflikt med öppenhet och frihet. Folkbildande verksamheters principiella utgångspunkt i frihet ska kanske rentav förstås som en frihet att vara särskiljande. I fallet med studiecirkeln i filosofi handlar öppenheten som ideal om att samla individer med ett delat, egenvalt intresse snarare än om en öppenhet som inkluderar alla. Öppenheten leder med andra ord under vissa omständigheter till en viss slutenhet. Här, i studiecirkeln i filosofi, odlas ett medborgarskap som får likasinnade att närma sig och den övriga vardagen och levnadskontexten att träda tillbaka.

Referenser

- Andersson, E., & Laginder, A.-M. (2013). Dimensions of Power: The Influence of Study Circles. I A.-M. Laginder, H. Nordvall, & J. Crowther (Red.), *Popular Education, Power and Democracy. Swedish Experiences and Contributions*. (99–121). Leicester: NIACE.
- Andersson, E., Laginder, A.-M., Larsson, S., & Sundgren, G. (1996). *Cirkelsamhället. Studiecirkels betydelse för individ och lokalsamhälle*. Stockholm: Fritzes.
- Arvidson, L. (1996). *Cirklar i rörelse*. Linköping: Mimer.
- Bauman, Z. (1999). *In Search of Politics*. Cambridge: Polity Press.

- Biesta, G. (2011). *Learning Democracy in School and Society. Education, Lifelong Learning, and the Politics of Citizenship*. Rotterdam: Sense Publishers.
- Brewer, J. (2000). *Ethnography*. Open Buckingham, Philadelphia: University Press.
- Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. (2002). *Research Methods in Education*. London: Routledge Falmer
- Fejes, A., Olson, M., Rahm, L., Dahlstedt, M., & Sandberg, F. (2016). Individualisation in Swedish Adult Education and the Shaping of Neo-liberal Subjectivities. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 1–13. doi:10.1080/00313831.2016.1258666
- Field, J. (2009). Good for Your Soul? Adult Learning and Mental Well-being. *International Journal of Lifelong Education*, 28(2). 175–191. doi:10.1080/02601370902757034
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Granö, M., & Wallén, B. (2003). *Bli någon eller något? En finlandssvensk folkbildningsodyssé*. Helsingfors: Svenska folkskolans vänner.
- Gustavsson, B. (1995). Att tänka om folkbildningsidén. I B. Bergstedt & S. Larsson (Red.), *Om folkbildningens innebörder* (59–81). Linköping: Mimer.
- Gustavsson, B. (1996). *Bildning i vår tid. Om bildningens möjligheter och villkor i det moderna samhället*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Gustavsson, B. (2013). The Idea of Democratic Bildung: Its Transformations in Space and Time. I A.-M. Laginder, H. Nordvall, & J. Crowther (Red.), *Popular Education, Power and Democracy. Swedish Experiences and Contributions*. (35–49). Leicester: NIACE.
- Hammersley, M., & Atkinson, P. (2007). *Ethnography. Principles in Practice* (Third edition.). London & New York: Routledge.
- Isin, E. F., & Wood, P. K. (1999). *Citizenship & Identity*. London: SAGE Publications.
- Jackson, A & Mazzei, L. (2012). *Thinking with Theory in Qualitative Research: Viewing Data Across Multiple Perspectives*. London: Routledge.
- Laginder, A.-M., & Stenøien, J. M. (2009). Lärande av intresse. Om liv med hemslojd, hantverk och folkdans. I A.-K. Högman & M. Stolare (Red.), *I lärandets gränsland. Formella, icke-formella och informella studier igår och idag* (107–129). Hedemora: Gidlund.
- Lang, T. (2011). *Myyttisestä sankarirehtorista opistoäidiksi ja manageriksi. Sukupuolen näkökulma kansalais- ja työväenopiston johtajuuteen*. (Doktorsavhandling). Helsingfors universitet. [Från mytisk hjältarektor till institutsmoder och manager. Ett genusperspektiv på ledarskap i arbetar- och medborgarinstitut]
- Larsson, S. (2001). Seven Aspects of Democracy as Related to Study Circles. *International Journal of Lifelong Education*, 20(3), 199–217. doi:10.1080/02601370110036073
- Larsson, S. (2005). Förnyelse som tradition. I A.-M. Laginder & I. Landström (Red.), *Folkbildning – samtidig eller tidlös? Om innebörder över tid* (169–194). Linköping: Mimer/Skapande Vetande.
- Lundberg, M. (2008). *Överläggningar om hållbar utveckling. En studie av studiecirkelsamtal* (Doktorsavhandling). Linköpings universitet.
- Løvlie, L. (2002). The Promise of Bildung. *Journal of Philosophy of Education*, 36(3), 467–486. doi:10.1111/1467-9752.00288
- Manninen, J. (2012). Liberal Adult Education as Civic Capacity Builder? *Lifelong Learning in Europe*, 17(1), 69–78.
- Manninen, J., & Meriläinen, M. (2015). Monimenetelmällinen näkökulma omaehtoisen opiskelun hyötyihin. *Aikuiskasvatus*, 35(2), 84–98. [Ett blandad metod-perspektiv på nyttan av frivilliga studier]
- May, T. (1993). *Social Research. Issues, Methods and Processes*. Buckingham: Open University Press

- Niemelä, S. (2011). *Sivistyminen. Sivistystarve, -pedagogiikka ja politiikka pohjoismaisessa kansansivistystraditiossa*. Helsingfors & Kuopio: Kansanvalistusseura & Snellman-instituutti. [Att bildas. Bildningsbehov, -pedagogik och politik i nordisk folkbildningstradition]
- Nordzell, A. (2012). Att göra cirkel. I J. von Essen & G. Sundgren (Red.), *En mosaik av mening. Om studieförbund och civilsamhälle* (247–276). Göteborg: Daidalos.
- Salo, P. (2004). *Vilken utgång - folkbildning? Texter om folkbildningens identitet och framtid*. Vasa: Pedagogiska fakulteten, Åbo Akademi.
- Sherman Heyl, B. (2007). Ethnographic Interviewing. I P. Atkinson, S. Delamont, A. Coffey, J. Lofland, & L. Lofland (Red.), *Handbook of Ethnography* (369–383). London: SAGE Publications.
- Spindler, G. (1955). *Education and Anthropology*. Palo Alto: Stanford University Press
- Stenøien, J. M., & Laginder, A.-M. (2015). Praktisk-estetisk læringsinteresse – en motkulturell verdi? *Nordisk Kulturpolitisk Tidsskrift - The Nordic Journal of Cultural Policy*, 18(2), 182–197.
- Sundgren, G. (2012). Studiecirkeln som civil arena. I J. von Essen & G. Sundgren (Red.), *En mosaik av mening. Om studieförbund och civilsamhälle* (215–245). Göteborg: Daidalos.
- Tøsse, S. (2009). *Folkbildning som universellt fenomen. Om betydelser och motsvarigheter i historiskt och internationellt perspektiv*. Linköping: Mimer.
- Turunen, A. (2013). Den svårfångade fria bildningen – om folkbildning i 2000-talets Finland. I S. Boozon, K. Hansson, M.-B. Imnander, & A. Viirman (Red.), *Årsbok om folkbildning 2012* (159–170). Stockholm: Föreningen för folkbildningsforskning.
- Valkonen, E. (2015). *"Me myymme ja markkinoimme kursseja" – Markkinaorientaation piirteet kansalaisopistoissa*. (Doktorsavhandling). University of Eastern Finland. ["Vi säljer och marknadsför kurser" – Drag av marknadsorientering i medborgarinstitut].